

بررسی مؤلفه‌های پایداری در رمان زمین سوخته اثر احمد محمود^۱

اعظم محمودی^۱، بیژن ظهیری ناو^۲، عسکر صلاحی^۳

^۱ دانشجوی کارشناسی‌ارشد ادبیات مقاومت دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

^۲ دانشیار گروه ادبیات، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

^۳ استادیار گروه ادبیات، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

چکیده

این مقاله پژوهشی است، در ادبیات داستانی دفاع مقدس، با موضوع بررسی مؤلفه‌های پایداری در رمان زمین سوخته اثر احمد محمود. این مؤلفه‌ها عبارتند از: تشویق و تحریض و برانگیختن جامعه به دفاع، مقاومت، صبوری، و مبارزه‌ی همه سویه و تمام-عیار با تجاوز و تجاوزگر، ستایش مجاهدان و حامیان پشت جبهه، دعوت به وحدت و یک‌پارچگی و پرهیز از تفرقه و گسستگی، ستایش و تکریم شهیدان و جانبازان، بهره‌گیری از نمادهای دینی، آیات و روایات، تحقیر اشرافیت و بی‌تفاوتی و دنیازدگی، بهره‌گیری از اسطوره‌ها، الگوهای تاریخ اسلام، به‌کارگیری اساطیر و چهره‌های حماسی شاهنامه و ایران باستان، پیوند دین و مردم و باورهای مذهبی، امام خمینی و نقش ولایت و رهبری، امید به آینده و پیروزی، توصیف فضای معنوی جبهه‌ها، توصیف بیداد دشمن، وطن و وطن دوستی، ستایش آزادی و آزادگی. هدف کلی از این تحقیق و بررسی، معرفی و برجسته کردن هر چه بیشتر ادبیات داستانی دفاع مقدس است، با اتکاء به اولین رمان جنگ تحمیلی، پس از بیست و هشت سال از اتمام جنگ و حجم گسترده‌ی آثار داستانی منتشر شده درباره‌ی جنگ تحمیلی، بررسی مؤلفه‌های پایداری ادبیات دفاع مقدس می‌تواند ملاکی باشد برای سنجش و ارزش‌گذاری این داستان‌ها.

واژه‌های کلیدی: مؤلفه‌های پایداری، ادبیات پایداری، ادبیات داستانی دفاع مقدس، زمین سوخته.

^۱ داوری و گزینش توسط کنگره بین المللی زبان و ادبیات مشهد

۱- مقدمه

جنگ تحمیلی پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران بزرگترین رویداد و پدیده‌ی تاریخ کشور در طول دو دهه‌ی گذشته بوده است که موجب پدید آمدن دوره‌ی جدید در ادبیات پایداری ما با عنوان ادبیات دفاع مقدس شد که به بازتاب وقایع این جنگ می‌پردازد و مضامین گوناگونی را در اختیار نویسندگان قرار داد. مانند دعوت به مقاومت، توصیف حماسه‌ها و صحنه‌های نبرد، ستایش رزمندگان، ویرانی و کشتار و نشان دادن چهره‌ی خشن دشمن، استفاده از فرهنگ تشیع و نمادهای اسلامی از جمله‌ی مهم‌ترین این مضامین است که آنچه به عنوان مؤلفه‌های پایداری در ادبیات دفاع مقدس شناخته شده است از همین مضامین مایه می‌گیرد. میزان گرایش نویسندگان به هریک از عناصر پایداری در ادبیات داستانی دفاع مقدس، به پیش زمینه‌های فکری نویسنده و تعلق و وابستگی آنان به سرزمین ایران بستگی دارد.

۱-۱- بیان مسئله

بسیاری از نویسندگان صاحب‌نام دوره‌ی قبل از انقلاب به‌علت تغییر ناگهانی در نظام سیاسی، فرهنگی و عدم تطابق فکری، سهل انگارانه از کنار جنگ گذشتند و یا برعکس عده‌ای از نویسندگان پیامدهای منفی جنگ را هم مثبت انگاشتند که در نهایت داستان‌های متفاوتی را در ادبیات داستانی دفاع مقدس به‌بار نشانید. محمود احمد‌محمود اولین رمان این جنگ نابرابر را با عنوان «زمین سوخته»، به نگارش درآورد. و بررسی مؤلفه‌ها در این اثر پرماجرا و پرحادثه پاسخی است به چرایی و چگونگی دفاع و مقاومت مردم ایران و به‌خصوص اهالی خوزستان در برابر ارتش عراق، در ماه‌های نخستین جنگ، که در فرآیندی از هنر نویسندگی و بستری از واقعیت‌ها شکل گرفته است.

۱-۲- پیشینه‌ی پژوهش

تا کنون هیچ اثر مستقلی در رابطه با موضوع این مقاله نوشته نشده است و آثار منتشر شده درخصوص این رمان، از حوزه‌ی نقد و بررسی آثار نویسنده، از جنبه‌های مختلف فراتر نمی‌رود مانند کتاب نقد آثار احمد محمود نوشته‌ی عبدالعلی دستغیب.

۲-۲- روش‌شناسی پژوهش

در تدوین این مقاله از روش توصیفی- تحلیلی برای تبیین موضوع موردنظر استفاده شده است. که ابتدا از منابع و اسناد کتابخانه‌ای در جمع‌آوری اطلاعات موردنظر استفاده شده و سپس به تجزیه و تحلیل مطالب پرداخته شده است.

۱-۴- ضرورت و اهمیت پژوهش

زمین سوخته به عنوان یک سند و سرمنشأ رمان‌های جنگی، ضمن انعکاس بسیاری از واقعیت‌های جنگ، این فرصت را به ما می‌دهد تا از لایه‌های پنهان جنگ اطلاعات بسیاری کسب کرده و از فراموش شدن بسیاری از وقایع جنگ جلوگیری کند و بر غنای ادبیات پایداری ما بی‌افزاید و این مقاله می‌تواند گامی باشد برای پژوهش‌های نوین در جهت هر چه بیشتر برجسته کردن این رمان و ادبیات داستانی دفاع مقدس.

۲- بحث و بررسی**۱-۲- ادبیات و جنگ**

بخش وسیعی از ادبیات دنیا را آن دسته از آثاری تشکیل می‌دهند که در بستر جنگ به وجود آمده و یا از آن تأثیر پذیرفته‌اند. از دیدگاه جامعه‌شناسی، ادبیات، گزارشگر صریح واقعیت‌های اجتماعی است و یک اثر ادبی یک سند اجتماعی محسوب می‌شود (عسگری حسنلو، ۱۳۹۴). اما آنچه که یک جنگ را مقدس و دیگری را نامقدس جلوه می‌دهد، عادلانه یا ناعادلانه بودن و تهاجم و تدافع است. و از این منظر ادبیات که محصول اجتماع است، به دو بخش ادبیات جنگ و ادبیات پایداری تقسیم می‌شود (صنعتی، ۱۳۸۹).

۱-۱-۲- ادبیات جنگ: این اصلاح دامنه‌ای گسترده و فراگیر دارد و هر آنچه را که در جنگ تولید می‌شود و وجهی ادبی دارد را شامل می‌شود (سنگری، ۱۳۸۹).

۲-۲-۲ ادبیات پایداری: ادبیات پایداری، حوزه‌ای گسترده‌تر از ادبیات جنگ دارد. گاه چنان وسیع است که پایداری انسان در برابر همه‌ی عناصر این‌چنینی را شامل می‌شود طبیعت و مظاهر آن، حکومت‌های بیگانه و غاصب، اندیشه‌ها و باورهای خود «خواسته‌ها، آرزوها، و کشمکش‌ها» (سنگری، ۱۳۸۹).

از توضیحات بالا چنین برمی‌آید که این نوع از ادبیات در ایران نیز سابقه‌ای کهن داشته باشد. ادبیات پایداری به طور کلی و فارغ از بخش‌بندی سه هدف را دنبال می‌کند. ۱- طرح آمال و تفکرات. ۲- بیان شجاعت و ستایش رزمندگان ۳- یادکرد جنگ (صنعتی، ۱۳۸۹). ادبیات دفاع مقدس به‌عنوان آخرین دوره‌ی ادبیات جنگ، پربرترین دوره‌ی تاریخ ادبیات پایداری ما را هم رقم زده است. اما برخلاف دوره‌های پیشین، فرصتی فراهم شد تا نویسندگان در کنار شاعران به بازتاب وقایع جنگ بپردازند.

۲-۲- ادبیات داستانی دفاع مقدس

داستان جنگ داستانی است که از جنگ، برای جنگ، درباره‌ی جنگ و حواشی آن نوشته شود، که جزء ادبیات داستانی جنگ محسوب می‌گردد (حنیف، ۱۳۸۶). به علت برخی از خصوصیت‌های رمان، یعنی طولانی بودن و انعکاس واقعیت‌های اجتماعی (میرصادقی، ۱۳۸۸). بخش مهمی از ادبیات داستانی جنگ را رمان‌های واقع‌گرای جنگی تشکیل می‌دهند و ادبیات دفاع مقدس از این خصوصیت مستثنی نیست. با شروع جنگ تحمیلی داستان نویسی دفاع مقدس نیز آغاز شد. نخستین داستان جنگ تحمیلی داستان سرباز از میثاق فجر است. که در سال ۱۳۵۹ منتشر شد. در همین سال‌ها رمان زمین سوخته به‌عنوان اولین رمان جنگ تحمیلی از احمد محمود و در سال ۱۳۶۱ منتشر شد (سنگری، ۱۳۸۹).

۲-۲- بررسی رمان زمین سوخته

از میان نویسندگان صاحب‌نام و حرفه‌ای دوره‌ی پیش از انقلاب تنها این احمد محمود بود که بنا بر حس مسئولیت و رسالت نویسندگی‌اش اولین رمان این جنگ نابرابر را با نگارش درآورد بی‌طرف بودن دیدگاه نویسنده نسبت به جنگ می‌تواند عاملی باشد که زمین سوخته یکی از مستندترین و رئالیستی‌ترین رمان‌های جنگ تحمیلی محسوب شود (اردلانی، ۱۳۹۱). رویکرد احمد محمود در این اثر از نوع جامعه محوراست «موضوعات داستان‌هایی با این رویکرد عموماً بازتاب دادن پیامدهای جنگ و تأثیر آن بر زندگی افشار مختلف جامعه است و نویسنده نسبت به جنگ، نوعی نگاه انتقاد آمیز و شتاب‌ناک دارد. از این رو به پیامدهای مثبت فرهنگی و اجتماعی جنگ توجهی ندارد. اما نویسنده با اعتقاد به ارزشمندی دفاع از میهن به نگارش واقعیت‌های جنگ می‌پردازد» (رضایی، سعیدی، ۱۳۸۹). داستان، روایت زندگی (و درواقع دفاع غیر مسلحانه) خانواده و محله‌ای است که راوی در آن سکونت دارد. شخصیت‌ها مهم‌ترین عناصر داستان هستند، که بنا بر شخصیت‌پردازی داستان‌های رئالیستی بسیار نزدیک به واقعیت‌اند، و هرکدام نماد قشری از جامعه هستند که به دو دسته‌ی اصلی و فرعی تقسیم می‌شوند. شخصیت‌ها، کنش‌ها و افکارشان درکنار توصیفات نویسنده از رویدادها، داستان را می‌سازند. و باید گفت نقطه‌ی قوت این رمان همین شخصیت‌پردازی است (دستغیب، ۱۳۷۸). پس با توجه به ویژگی‌های این رمان، باید گفت ما مؤلفه‌های پایداری را در افکار، اعمال و کنش‌های شخصیت‌های داستان می‌بینیم که با تفکرات و دیدگاه‌های نویسنده نسبت به جنگ هدایت می‌شوند. که در واقع پاسخی است به چرایی و چگونگی دفاع و مقاومت مردم ایران و به خصوص اهالی خوزستان در برابر ارتش عراق، در ماه‌های نخستین جنگ، که در فرآیندی از هنر نویسندگی و بستری از واقعیت‌ها شکل گرفته است. که با توجه به بسامد و بهره‌گیری نویسنده از این مؤلفه‌ها به بررسی آن می‌پردازیم.

۲-۳- مؤلفه‌های پایداری

ادبیات پایداری جلوه‌گاه عناصر و بن‌مایه‌هایی است که رنگ پایداری به یک اثر ادبی می‌دهد. با وجود دسته‌بندی و چهار چوب‌هایی که برای ادبیات پایداری در نظر گرفته شده، نمی‌توان محدوده‌ی مشخصی برای ادبیات و مؤلفه‌های پایداری در نظر گرفت. اگرچه عناصر و مؤلفه‌های مشترکی در ادبیات پایداری دنیا وجود دارد که به عنوان شاخصه‌های پایداری محسوب می‌شوند. اما بررسی درخصوص دسته بندی برشمردن مصادیق اصلی و فرعی آن نیازمند پژوهش‌های زیادی است و تحقیق در این خصوص ضرورت دارد. ادبیات دفاع مقدس به عنوان بهترین دوره برای ادبیات پایداری ما مجموعه‌ای از این مؤلفه‌ها را در خود

جای داده است. در این پژوهش سعی شده مؤلفه‌های جهانی و مشترک ادبیات پایداری و همچنین مؤلفه‌های خاص ادبیات پایداری ایران که از فرهنگ و سنت ایرانی سرچشمه می‌گیرد، برپایه اولین و یکی از ارزشمندترین رمان‌های دفاع

۳- بررسی مؤلفه‌های پایداری در زمین سوخته

۳-۱- توصیف جنایت‌ها و بیداد دشمن

با توجه به اینکه زمین سوخته درباره‌ی وقایع سه ماهه‌ی اول جنگ است و با بینش واقع‌گرا و بی‌طرف نویسنده نوشته شده، پیامدهای جنگ، اولین مؤلفه‌ای است که هر چه داستان به جلو می‌آورد به آمار آن افزوده می‌شود. همان گونه که خود نویسنده به طور خلاصه به آن اشاره می‌کند.

*سه ماه جنگ، همه چیز را عوض کرده است. کمبود مواد غذایی، شهیدان پی‌درپی، در به دری و آوارگی مردم در اردوگاه‌ها و بعد از بازگشت‌شان، منهدم شدن خانه‌ها زیر گلوله‌های توپ و مملو شدن بیمارستان‌ها از زخمی‌ها، هوای سرد، کمبود سوخت، بی‌بیزی، بیکاری، تنگدستی و... خیلی‌ها را تنگ حوصله کرده است (محمود، ۱۳۶۱).

هدف نویسنده از این صحنه‌پردازی‌ها نشان دادن جنایت‌های ارتش عراق و مقاومت ملت ما است.

۳-۱-۱- بمباران و موشک‌باران شهرها

سرتاسر زمین سوخته حکایت‌گر بمباران‌های هوایی ارتش عراق، به مناطق مسکونی و غیر نظامی است، که نویسنده آن را در قالب گزارشی مستندگونه، کاملاً مستدل و بدون اغراق، از زبان راوی اصلی، شخصیت‌های فرعی، گزارش‌های تلویزیون و رادیو به اطلاع خوانندگان این رمان می‌رساند.

* مسئول مملکتی می‌گوید که عراق، قرار داد الجزیره را یک‌طرفه نقض کرده است. امروز، چند دقیقه بعد از ساعت دو بعدازظهر، هواپیماهای عراقی، بدون هیچ اخطار قبلی به کشور ما تجاوز کرده‌اند و فرودگاه‌های تبریز، همدان، دزفول، اهواز، و همچنین فرودگاه مهرآباد تهران را بمباران کرده‌اند (همان: ۲۵).

همانطور که ملاحظه می‌شود از همان ابتدای داستان مرز میان مهاجم و مدافع کاملاً مشخص شده است و از اولین خبر بمباران هوایی، تا آخر رمان یعنی بمباران محله‌ی ننه باران (در یک سحرگاه)، نویسنده می‌کوشد با بیان جزئیات این حملات و توصیفات دقیق از توصیف مجروحان و شهدا، آمار دادن از تعداد شهدا و ویرانی‌ها، و صحنه‌ایی از بمباران‌ها و حملات و جنایت‌های ارتش عراق را خوبی شرح می‌دهد.

* گلوله‌ی توپ خورده است به ترانسفورماتور برق که روی پایه نصب بوده است، ترانسفورماتور را متلاشی کرده است و ترکش‌های گلوله، مجروحین و چند تن از پرستاران و کارکنان بیمارستان را شهید کرده است (همان: ۱۲۳).

۳-۱-۲- توصیف مجروحان و شهدا

* قلم‌های پای بابا رحمان، انگار با ساطور خرد شده باشند، در هم شکسته است و گوشت و خون قاطی شده، ترکش هر دو پای بابا رحمان را برده است، بابا رحمان جابه جا مرده (همان: ۴۷).

۳-۱-۳- آمار دادن از شهدا و شدت ویرانی‌ها

* شایع می‌شود که از جبهه‌ی دارخوین، بیش از یک صد جوان زخمی آورده‌اند و تو بیمارستان‌ها تقسیم کرده‌اند (همان، ۱۱۶).

۳-۱-۴- کمبود امکانات

* صف نانوائی‌ها انتها ندارد، صف بنزین‌خانه‌ها انتها ندارد، دعوای لفظی، مقابل نانوائی‌ها و بنزین‌خانه‌ها به فحش و فحش کاری و زدوخورد بدل می‌شود (همان: ۵۶).

۳-۱-۵- مهاجرت

* آبادانی‌ها و خرمشهری‌ها تو اهواز سرگردانند. دسته دسته، گله به گله، با بار و بنه، در به در بی هیچ سرپناهی اینجا و آنجا نشسته، خوابیده با لب‌های خشک و چهره‌های سوخته از آفتاب و پاهای پر آبله (همان: ۱۱۴).

عدم استقبال شهرای دیگر از آوارگان جنگ زده هم یکی دیگر از مشکلات مهاجران بود.

* سعدون تو خودش می‌پیچد و با غیظ حرف می‌زند.

- فحش و فصیحی نموده که تو جاده و شهرها بارمون نکنن. فراری‌ها، نامردا، ترسوها، ضد انقلاب، لچک به سر، ترسو (همان: ۹۷).

۳-۱-۶- خائنین و ضد انقلاب

* - نه قاچاقچیه نه ضد انقلابه ... «ستون پنجمیه» ... از چشاش پیداس!

- همی بی‌شرفا هستن که «گرا» می‌دن به تو پای عراقی!

- شبام «متور» پرتاب می‌کنن تا جهت تأسیسات را نشونشون بدن (همان: ۷۱).

۳-۱-۷- اسارت

اسارت از دیگر پیامدهای جنگ است که نویسنده به آن می‌پردازد و اسیران در دو دسته‌ی ۱- اسیران غیر نظامی ایرانی ۲- اسیران نظامی عراقی و ایرانی مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۳-۱-۷-۱- اسرای غیر نظامی ایرانی

* روزهای اول جنگ که شوهر و پسر ام‌مصدق نزدیکی حمیدیه اسیر شدند، و بعد، وقتی که ام‌مصدق صدایشان را از رادیو بغداد شنید، دید که باید برای گذراندن زندگانی کاری بکنند روزها مکتبه دختر سه‌ساله‌اش را بغل می‌کرد و راه می‌افتاد.

- خاله چه کنم؟ ... مردم و پسرم به اسیری رفتن. بچه‌ها نون می‌خوان به کار احتیاج دارم (همان: ۲۰۴).

۳-۱-۷-۲- اسیران نظامی ایرانی و عراقی

* - ئی نامردا را باید کشت!

باران حرف فاضل را می‌برد

- جنگ منطق خودش را داره. وقتی ئی نامردا سر بچه‌های ما را که اسیر می‌شن گوش تا گوش می‌برن و حتی یک نفرشون رو هم به اسیری نمی‌برن، باید بهشون نقل و نبات داد؟ باید از این بدترم باشون رفتار کرد (همان: ۱۹۶).

۳-۱-۸- غارت

یکی دیگر از مصیبت‌های جنگ که با ورود دشمن به هر شهری بسیار اتفاق افتاده، غارت شهر توسط ارتش دشمن است.

* خونین شهر سقوط کرده است. نیروهای عراقی گمرک را غارت کرده‌اند. شایعه، دهان به دهان می‌گردد (همان: ۲۴۵).

۳-۱-۹- هتک حرمت زنان و دختران

* تو سوسنگرد به زنها و دخترها تجاوز کردن (همان: ۲۵).

۳-۲- تشویق و تحریض و برانگیختن جامعه به دفاع، مقاومت، صبوری، و مبارزه‌ی همه‌سویه و تمام‌عیار با تجاوز و

تجاوزگر

اگرچه زمین سوخته، اثری است که به خودی خود، روایت پایداری ملت ایران و به‌خصوص شهر اهواز است و در همه جای داستان با صحنه‌پردازی نویسنده این پایداری و دفاع مشخص است. اما با توجه به زمان و موقعیت حساس ایران در اوایل جنگ و اهمیت دفاع و پایداری نویسنده از این نیز غافل نمی‌شود که یکی از عوامل مهم در پیروزی، برانگیختن روحیه‌ی جنگاوری و مقاومت در برابر دشمن است. اما او به‌طور غیر مستقیم، به تشویق و تحریک مردم برای مقاومت علیه دشمن اقدام می‌کند. و برای این منظور از سه شیوه بهره می‌گیرد:

۳-۲-۱- دفاع از ارزش‌ها و آرمان‌های انقلابی و ضد استکباری

احمد محمود با بینش آگاه خود به خوبی می‌داند که جنگ عراق علیه ایران نه تنها یک جنگ نظامی - سیاسی بلکه جنگی اعتقادی هم هست. پس مردم را به دفاع از انقلاب و ارزش‌های انقلابی فرا می‌خواند. از آن‌جا که وی طی مبارزات سیاسی، سال‌ها قبل از انقلاب با مبانی امپریالیسم و نظام سرمایه‌داری آمریکایی آشنایی داشت و با آن به مبارزه برخاسته بود، علت

جنگ تحمیلی را چیزی جز سیاست‌های استکباری آمریکا نمی‌داند و در واقع دفاع و مقاومت بر ضد ارتش عراق، در اصل دفاع از آرمان‌های ضد استکبار جهانی است. از دیدگاه احمد محمود دشمن بعثی نه تنها ارتش یک کشور بلکه ارتش‌هایی از کشور-های مستکبر طرفدار آمریکا است.

* حرف مفت می‌زنی برادر. جنگ، جنگ، امپریالیستیه.

- ضد امپریالیستیه. ما داریم با آمریکا می‌جنگیم (همان: ۲۱۱).

* (باران) می‌گوید

* - اما نمی‌داریم خون شهدا مان پامال بشه. این وظیفه‌ی همه است. باید تا آخرین قطره‌ی خونمون بجنگیم.

باران جای را از دست مهدی پاپتی می‌گیرد و ادامه می‌دهد.

- ... شاید ئی حرف خیلی گنده باشد! ... اما هرچی هست، همین است که هست! ... این حکم تاریخه! ... حکم انقلابه! .. تاریخ این وظیفه را به عهده‌ی نسل ما گذاشته. اگر ننگیم به خودمون خیانت کرده‌ایم. به نسلمان خیانت کرده‌ایم، به انقلاب خیانت کرده‌ایم (همان: ۱۹۰).

۳-۲-۲- ایجاد روحیه ایمان و خودباوری

یکی از عوامل پیروزی و پایداری در هنگام جنگ، تجهیزات و سلاح‌های پیشرفته و مدرن است. در بحران جنگ، هر چه دولتی بتواند ارتش و ملت خود را مسلح‌تر نماید، یک گام به پیروزی نزدیک‌تر می‌شود. با وجود از هم پاشیده بودن ارتش در اوایل جنگ و نبود یک نیروی بازدارنده برای جلوگیری از هجوم ارتش عراق، نویسنده پیش از آن که به سلاح‌ها و تجهیزات نظامی متکی باشد، به انگیزه‌ها، اهداف و نیت، یک ملت و رزمندگان در مبارزه با دشمن معتقد است.

* «رزمنده جنوب با خون گرم خویش سرود مقاومت می‌خواند/ و در آخرین بند سرود خویشتن بانگ برمی‌دارد / ای خصم بد سرشت! ایمان مرد، سرنوشت جنگ را می‌سازد/ نه اسلحه» (همان: ۱۱۲).

با این توضیحات زمین سوخته، نه مانند بسیاری از آثار داستانی، مقاومت را با اتکاء به سلاح و ارتش مجهز و نه تنها با ایمان به مفهوم نشأت گرفته از نیروها و امدادهای غیبی، می‌داند. بلکه ایمان سلاحی است با تکیه بر تمام باورها و اعتقادات قلبی و فکری جوانان ما. با این دیدگاه توصیف نویسنده از خود باوری ملت ایران در پیوند با مؤلفه پیشین، شامل تمام دلآوری‌هاست که در نبرد با دشمن اتفاق افتاده است.

۳-۲-۳- هشدار

یکی از روش‌های انگیزشی برای پایداری در برابر دشمن، ایجاد ترس و رعب از دشمن است. احمد محمود از این شیوه نیز بهره می‌جوید. او با بیان جنایت‌های دشمن بعثی نفرتی از ارتش عراق در دل مردم ایجاد کرده و به این طریق مردم را به دفاع، و حضور و مشارکت در جبهه تشویق می‌کند.

* - البته ... این تو تنها نیستی که باید بری (جبهه). همه باید راه بیفتیم. دست کم زن‌ها و دخترها و بچه‌ها را باید راه بیندازیم. هر بلائی که سر مردم سوسنگرد، سر زن‌ها و دخترانشون اومد، برای همه‌ی تاریخمون بسه! (همان: ۴۲).

۳-۳- تخطئه و تحقیر اشرافیت، بی‌تفاوتی و دنیازدگی

اعتراض و انتقاد یکی از ویژگی‌هایی است که تعهد و آگاهی احمد محمود را نسبت به اوضاع اجتماعی می‌رساند و این مؤلفه بهترین و مناسب‌ترین بستر است برای انعکاس اعتراضات، او در این رمان، انتقادات خود را در دو مورد ابراز می‌کند.

۳-۳-۱- اعتراض به بی‌عدالتی اجتماعی

اعتراض به بی‌عدالتی اجتماعی، از جمله موارد پر بسامد در زمین سوخته است. نویسنده دو نوع ظلم و دو نوع استبداد را تصویر می‌کشد. اختلاف طبقاتی که در قالب بیداد داخلی، همراه با جنگ به عنوان بیداد خارجی. که قربانی هر دو بیشتر قشر آسیب پذیر جامعه هستند. احمد محمود در این داستان هم مانند سایر آثارش از ستمی که بر فقرا می‌رود، غمگین و نالان است. اما هرگز به جانبداری از فقرا بر نمی‌خیزد و قضاوت را بر عهده‌ی مخاطب خود می‌گذارد. هم زمان با شروع جنگ قشر

متوسط و فقیر جامعه، علاوه بر شرکت گسترده در جنگ با مشکلات عدیده‌ی اقتصادی و اجتماعی دست و پنجه نرم می‌کنند. اما باز هم میدان را خالی نمی‌کنند و به دفاع از کشورشان برمی‌خیزند.

* کارگران و کارمندان، همه‌جا را زیر پا می‌کوبند و سنگر می‌سازند (همان: ۳۱).

و این دفاع از کشوری است که از ثروتش کم‌ترین سهم را داشته‌اند. نویسنده با نشان دادن بخشی از این مشکلات به آن دسته از ثروتمندانی اشاره می‌کند که به خاطر داشتن امکانات و شرایط مناسب اقتصادی به راحتی از صحنه می‌گریزند و یا با سوء استفاده از شرایط بحرانی جنگ در حال ثروتمندتر شدن هستند و نقشه فرار کشیده‌اند. فرصت‌طلبان، غارت‌گران و محترکان از این تیپ شخصیت‌پردازی‌های هستند که از روحیه‌ی عدالت‌خواه نویسنده حکایت دارد.

* همیشه ما سنگ زیر آسیا هستیم. همه‌ی دردها را ما باید تحمل کنیم. زمان اون گور به‌گوری، فقر و گرسنگی مال ما بود. زندان و شکنجه و در به دری مال بچه‌های ما بود، حلالم توپ و خمپاره و خمسه‌خمسه‌م مال ماست. اونا که شکمشون پیه آورده، اون‌وقت‌م تو ناز نعمت بودن و حلالم که فلنگو بستن و د برو که رفتی... (همان: ۷۷).

* حاج مسیب روزهای اول جنگ دست زن و بچه‌هایش را گرفت و سوار ماشین شد و رفت و پشت سرش را هم نگاه نکرد (همان: ۲۹۶).

۳-۳-۲- اعتراض به بی‌دردی و بی‌تفاوتی مسئولان در نقاط دور از بحران جنگ

در روزهای آغازین جنگ که مردم خوزستان در زیر بمباران‌های دشمن جان می‌سپردند، مناطق دور از جنگ در بی‌خبری روزهای عادی خود را سپری می‌کردند. سکوت بی‌معنای مسئولان، در خصوص عدم اطلاع رسانی اخبار جنگ و کمک به جنگ‌زدگان، باعث شد بسیاری از مردمی که از وقوع جنگ خبر نداشته‌اند، غافل‌گیر شده، در نتیجه آمار کشته شدگان افزایش یابد. این سکوت و بی‌توجهی احمد محمود را بسیار آزرده کرده بود. او ناراحتی و خشم خود را در صحنه‌های مختلف از زمین سوخته منتقل کرده است. تا آن‌جا که این سکوت و بی‌تفاوتی مسئولان را نوعی کمک به دشمن می‌داند.

* جوان‌ها از عراق می‌گویند و از بمباران فرودگاه و از رادیو که انگار نه انگار که اتفاقی افتاده است. گلویم خشک است. دهانم را پر آب می‌کنم. آب را غرغره می‌کنم. حرف جوان‌ها را می‌شنوم

- آدم خیال می‌کنه که دارن به این مملکت خیانت می‌کنن و گرنه این همه سکوت معنی نداره (همان: ۲۴).

۳-۴- ستایش مجاهدان و رزمندگان

احمد محمود در زمین سوخته، در میان حوادث دردناک و شرایط دشوار زندگی در ماه‌های اولیه جنگ، اگر چه به وقایع پشت جبهه توجه بیشتری دارد، اما هرگز از رشادت‌های رزمندگان غافل نمی‌شود. رزمندگان در زمین سوخته در حکم قهرمانان هستند. اما نه آن‌گونه که نظیرش را در بسیاری از آثار حماسی دیده‌ایم. قهرمانان زمین سوخته رزمندگان گمنامی هستند که عموماً بی‌هیچ نام خاصی، و با عنوان کلی بچه‌ها، پاسدارها، ارتش، مردم، نظامیان و داوطلب‌ها از آنان یاد می‌شود. نویسنده برای نشان دادن شجاعت رزمندگان ایرانی از عناصر زیر بهره می‌گیرد.

۳-۴-۱- مقایسه سلاح‌های دشمن عراقی و رزمندگان ایرانی

نویسنده با مقایسه‌ای که بین ارتش کاملاً مسلح عراق با رزمندگانی ایرانی در نبرد رو در رو با دشمن دارد، به شرح حماسه-آفرینی رزمندگانی می‌پردازد که با کمترین سلاح به دفاع از شهر برخاسته‌اند. این توصیفات به نوعی شجاعت و دلاوری جوانان خوزستان را به تصویر می‌کشد.

* خرمنشهر بدجوری بی دفاع است. بچه‌های آبادان با تفنگ و مسلسل و نارنجک به کمک بچه‌های خرمنشهر می‌روند. نام گروه خون و آدرشان را با ماژیک، روی ساعد دست می‌نویسند. و راهی خط اول جبهه می‌شوند و با دست خالی با تانک‌ها درگیر می‌شوند. (همان: ۹۸).

۳-۴-۲- تحقیر دشمن

* فاضل می‌گوید

- البته که برا همین می جنگیم! اما این نامردا هنوز از جاشون تکون نخوردن. هنوز با توپ، حتی با خمپاره شهر رو می زنن. باران رو به فاضل می کند و می گوید

- بله... می زنن تکون هم نخوردن اما انقد بزدل و نامردن که نمی تونن طاقت بیارن. بخصوص از بچه های ما چنان وحشتی دارن که هر جا سر و کله ی بچه های ما پیدا بشه بی برو برگرد، اسلحه را می ذارن و تسلیم می شن. (همان: ۱۹۱)

۳-۴-۳- اخبار عملیات ها و جبهه ها و شرح عملیات ها.

* توجه به دارخوین، درگیری شدید بوده است. بچه های پاسدار با فریاد الله اکبر، هجوم برده اند. سینه خیز تا یک صد متری تانک ها رفته اند و با آر- پی- جی تانک ها را به آتش کشیده اند. نیروهای دشمن را تا نهر مارد، عقب رانده اند، اما کشته و زخمی زیاد داده اند (همان: ۱۱۷).

۳-۴-۴- اخبار رسانه ها

رادیو را بلند می کنم. آخرین اخبار خبر جبهه ی جنوب را می دهد. میگ ها به جزیره ی خارک حمله کرده اند که با دفاع جانانه ی ضد هواییها روبه رو شده اند (همان: ۱۷۳).

۳-۴-۵- ایثارگری ها رزمندگان و حامیان پشت جبهه

محمود به این مورد هم اشاره دارد که با اوضاع نابسمان اقتصادی و اجتماعی مشکلات بیشتری را برای رزمندگان و مدافعان در دفاع از میهن به وجود می آورد. در چنین زمانی که جامعه با مشکلات فراوانی روبه رو بود، اما مردم کمک به رزمندگان را از یاد نبردند و از همان روزهای اول جنگ مردم هم درگیر کمک به رزمندگان شدند و در حد توان خود به یاری رزمندگان شتافتند و این یعنی جبهه ها را از مناطق عملیاتی به خانه های خود گسترش دادند و با کمک های مادی و معنوی حامی رزمندگان شدند. این پیوستگی فرهنگی جبهه و پشت جبهه در زمین سوخته مشهود است.

*سواری ها صندوق عقب شان را پر می کنند، کامیون ها از ظرفیت شان بیشتر بار می زنند، گاری های اسبی بارشان را به انبار ستاد عملیات تحویل می دهند.

- هر کس به قدر همتش و قدرتش کمک می کند (همان: ۲۳۲).

۳-۵- بهره گیری از نمادهای دینی، آیات و روایات

از آن جا که احمد محمود در ساخت و پرداخت آثارش فاقد یک تفکر منسجم مذهبی است. در زمین سوخته نیز به همین منوال پیش می رود و مذهب را فقط تا جایی در این اثر منعکس می کند که واقعیت های ملموس را تحت شعاع قرار ندهد.

۳-۵-۱- قرآن کریم

* مادر باز می نشیند و قرآن را باز می کند و زیر لب بنا می کند به خواندن قرآن. انگار که هیچ اتفاقی نیفتاده است. صدای انفجار گلوله هائی که از دور می آید قطع نمی شود (همان: ۵۲).

۳-۵-۲- نماز و دعا

* هوا روشن شده است مادر نماز می خواند... انگار نه انگار صدائی شنیده باشد نمازش که تمام می شود ذکر می گوید و تسبیح می گرداند (همان: ۵۰).

۳-۵-۳- مساجد و حسینیه ها

در زمین سوخته مسجد بیش از اینکه یک مکان مذهبی باشد، به عنوان پایگاهی سیاسی شناخته شده است. که نقش مهمی در دفاع مردم علیه دشمن بعثی دارد. البته بدیهی است که با توجه به شرایط ماه های نخستین جنگ، نقش سیاسی و تربیتی بر نقش مذهبی مسجد غلبه داشته باشد. که به آن می پردازیم.

* مسجد محل توی همین خیابان است. کمیته تو مسجد است (همان: ۱۰۳).

* ننه باران با حوصله همه را شرح می دهد. از تشکیل گروه امداد برای کمک به آسیب دیدگان حرف می زند. از کلاس های اسلحه شناسی، کمیته های رفاهی و بهداشتی، کشیک در مساجد، جمع آوری دوا و پوشاک و غذا برای نیازمندان، آموزش مردم

برای انجام کارهای ضروری در مواقع اضطراری و بعد دستش را تکان می‌دهد. و همراه با غروری که به چشمانش رنگ زده اضافه می‌کند.

- خیلی کارای دیگه ننه... خیلی کارا... حلام قصد داریم یه صندوق قرض الحسنه برای آدمای محتاج درست کنیم. اگر عمری باشه تو میدانم یه پناه گاه بزرگ و حسابی می‌سازیم (همان: ۲۰۸).

۳-۶- دعوت به اتحاد و یکپارچگی و پرهیز از تفرقه و گسستگی

یکی از عوامل مقاومت سرسختانه‌ی ایران در جنگ تحمیلی اتحاد میان مردم بود. و همین یکپارچگی میان ملت بود که باعث شد در طول هشت سال جنگ نابرابر، ایرانیان در دفاع از میهن ذره‌ای تردید به خود راه ندهند. نویسنده از آغاز داستان، و شروع اولین حمله‌ی ارتش عراق، به مناطق شهری. به هم‌بستگی ملت ایران، به عنوان اولین و مهم‌ترین عامل توجه دارد.

* غروب چراغ‌ها روشن نمی‌شود. مردم، انگار که از زمین جوشیده باشند، از زمین بیرون ریخته‌اند. صدای رادیوها بلند است. انگار که هجوم هواپیماهای عراقی مردم را به هم‌دیگر نزدیک کرده است. همه، بی‌هیچ آشنائی قبلی، با گرمی از هم‌دیگر استقبال می‌کنند و هیجان‌زده از جنگ حرف می‌زنند و از دفاع و از کوبیدن دشمن (همان: ۲۵).

اگرچه که زمین سوخته در حساس‌ترین زمان به نگارش درآمده، اما با توجه به بینش واقع‌گرای نویسنده و شیوه‌ی ساده نویسی اش، نمی‌توان از او انتظار داشت که یکایک عناصر هویت ساز ملی یا دینی را در اثرش منعکس کند و یا به این شیوه مخاطب را به اتحاد تشویق کند. به هر روی او برای نشان دادن هم‌بستگی مردم از دو عامل بهره می‌گیرد.

۳-۶-۱- حفظ تمامیت ارضی وطن

نویسنده برای نشان دادن اتحاد ملت ایران در نبرد و مقاومت علیه دشمن، مانند بسیاری از آثار، از سرزمین، و حفظ تمامیت ارضی کشور به عنوان مهم‌ترین و اولین عامل به‌جود آورنده هم‌بستگی یاد می‌کند.

* شایع می‌شود که توپ‌خانه اصفهان در راه است.

- اگر توپ‌خانه‌ی اصفهان برسه، عراقی‌ها را تا بغداد عقب می‌زنه.

- می‌گن که هوا برد شیرازم راه افتاده.

- زرهی قزوین هم همینطور (همان: ۵۵).

۳-۶-۲- از هم پاشیده بودن ارتش

پس از انقلاب، در زمانی که مردم ما هنوز درگیر تبعات انقلاب بودند، جنگ به وقوع پیوست. آن‌هم در شرایطی که کشور ما برای مقابله با دشمن فاقد یک ارتش منسجم بود. در زمین سوخته نیز اگر چه نویسنده در موقعیت‌های گوناگون اشارات فراوانی به هم‌بستگی ملت ایران در نبرد علیه دشمن دارد. اما با توجه به این‌که این اثر روایت‌گر جنگ در پشت جبهه است. بازتاب این مؤلفه نیز بیشتر در حوادث پشت جبهه آشکار است. نویسنده از این عامل برای نشان دادن هرچه بیشتر این اتحاد، بهره می‌گیرد.

* جوان‌ها، پیرها، پسر بچه‌ها تو صف دراز مقابل کمیته، پا به پا می‌کنند تا نوبتشان برسد (همان: ۵۵).

* زن‌ها و بچه‌ها، پسرها و دخترها، کوچ‌بچه‌ها و خان‌بچه‌ها به خانه جست‌وجو می‌کنند و کیسه‌های خالی را دسته‌دسته می‌کنند. پای هر سنگر نیمه‌تمام، کیسه‌های خالی و ماسه‌های بادی رو هم کورت شده است و بچه‌ها، عرق‌ریزان، کیسه‌های مملو از بطری‌های خالی را به دوش می‌کشند. پیت‌های بنزین، جعبه‌های صابون و حلب‌های روغن سوخته، روی کول بچه‌ها سنگینی می‌کند. تلاش هر لحظه بتوان تر پیگیری تر می‌شود (همان: ۳۱).

۳-۷- ستایش و تکریم شهیدان و جانبازان

اگرچه شهید و شهادت از مضامین فرعی در این داستان است اما از تأثیرگذارترین مؤلفه‌های پایداری در زمین سوخته است. نگرش احمد محمود به مقام شهید و شهادت فارغ از تقدس‌گرایی مذهبی است. اما کسانی که داوطلبانه کشته شدن در راه دفاع از میهن و باورها و اعتقاداتشان را پذیرفته‌اند مورد تقدیر نویسنده‌اند. اگرچه او برای این اقدام، یعنی پذیرا شدن مرگ به صورت داوطلبانه محرکی دینی، ارائه نمی‌دهد اما این عمل در جامعه‌ی ایرانی مفهومی جز شهادت نمی‌تواند داشته باشد. علاوه

بر این دسته، نویسنده از دسته‌ی دوم هم یاد می‌کند یعنی شهدای غیر نظامی، که ناخواسته با بمباران‌های ارتش عراق در کوچه و خیابان، بیمارستان و خانه‌هایشان مظلومانه به شهادت میرسند. نویسنده از این گروه به خاطر بی‌گناه قربانی شدن در مقام و جایگاه شهدا یاد می‌کند و عمده‌ی توصیفات احمد محمود از شهیدان، همین غیر نظامیان هستند.

* امروز بعد از ظهر بیش از سی نفر شهید شده اند حتی یکی از کسانی که ترکش گلوله خورده‌اند به اتاق عمل نمی‌رسند. جا به جا شهید می‌شوند یا تو راه بیمارستان تمام می‌کنند (همان: ۱۳۹).

همانطور که گفته شد شهید و شهادت در نگاه نویسنده دارای احترام است. او از شهدا در جایگاه قهرمانی یاد می‌کند که باید ستوده شود.

۳-۷-۱- شعارها

* ناگهان از گوشه بهشت آباد صدای دسته جمعی گروهی که می‌خوانند بلند می‌شود و در یک لحظه صدا مثل موج خیز بر میدارد و دریای آدم‌ها را طوفانی می‌کند.

«سوسنگرد / سوسنگرد / ای دشت آزادگان / یادآور شهیدان / الله اکبر / الله اکبر» (همان: ۲۷۰).

۳-۷-۲- مرثیه

۳-۷-۲-۱- مرثیه عاشورایی در سوگ شهدا

آهنگ درد انگیز نوحه تو تاریکی ره می‌گشود رو شهر پر می‌کشید .

«ای شیعیان امشب شب غریبان است / جسم حسین عریان اندر بیابان است»

ونعش‌های شهیدانمان در گشت زارهای سوخته ، اطراف سوسنگرد و مزارع زیر و رو شده‌ی حمیدیه . . . (همان: ۲۵۴).

۳-۷-۲-۲- شروه

* «کاروون غم کجاس غمه کنم بار / سرنشینش مو بودم کردم کیچه بازار»

«هرکجا ببینم هم نوم تو نومه / دسمه دیوار گرم منم یه دمنه»

«اور نومه بارونه باره / قبرمه کوشی کنه سوزی نه داره»

۳-۷-۲-۳- زنجموره

* ماشالله هزار ماشالله قامتش مثل خدنگ بود، سنگین بود سینه‌اش را چسباندم به سینه‌ام و هی بوسیدمش بوی گل می‌داد بوی گلاب . . . نگاه کن . . . و پیراهن پرخونش را چنگ می‌زد . . .

۳-۸-۱- وطن و وطن دوستی

عرق ملی نویسنده و وطن دوستی او، که برخاسته از فطرت اوست، در این اثر منعکس می‌شود و او از مفهوم وطن و وطن دوستی در جهت تقویت روحیه دفاع و دلاوری مخاطب خود بهره می‌گیرد . البته این مفهوم از وطن دوستی هرگز به معنای ناسیونالیسم افراطی نیست. با توجه به روحیه‌ی اعتدال‌گرای احمد محمود حتی یک مورد هم در زمین سوخته وجود ندارد که نویسنده با اغراق بی‌اساس از مفاخر و اندیشه‌های ملی‌گرایانه به جانبداری پرداخته باشد. بلکه از دیدگاه او وطن پرستی یعنی علاقه به میهن و مردم ایران، پاسداشت ایثارگری‌های بدون چشم داشت رزمندگان و داوطلبان جبهه، مبارزه به خاطر امنیت و حفظ تمامیت ارضی کشور، و مبارزه بر ضد استعمارگری‌های داخلی و خارجی. پس این وجوه و معانی از وطن پرستی در این رمان دارای نوعی قداست است که با اعتقادات نویسنده آمیخته شده است.

۳-۸-۱-۱- وطن به مفهوم ملی

با وجود اینکه نویسنده دیدگاه ملی‌گرایانه قوی دارد اما از به صراحت آوردن نام ایران، جز در چند مورد خودداری می‌کند. و این عمل نویسنده می‌تواند علت زمان نگارش زمین سوخته باشد، چراکه در اوایل جنگ تنها استانی که مورد تهاجم گسترده ارتش عراق قرار گرفت، استان خوزستان بود و به این جهت نویسنده بیش از آنکه ایران را مد نظر قرار دهد به خوزستان تأکید دارد.

* تو صفحه‌ی دوم روزنامه یک خبر چند سطره هست که تانک‌های عراقی، تو مرز ایران مستقر شده‌اند (همان: ۱۳)

۳-۸-۲- وطن به مفهوم اقلیمی

از آنجا که احمد محمود به زادگاهش یعنی خوزستان شدیداً وابسته بود، بدیهی است که با آغاز جنگ نمی‌توانسته نسبت به ویرانی زادگاهش بی‌تفاوت باشد، به همین دلیل زمین سوخته را می‌نویسد. در واقع باید گفت عنوان زمین سوخته عنوانی است که برای شرح ویرانی خوزستان که از سوی نویسنده انتخاب شده است، نه کل ایران. نویسنده برخلاف مفهوم ملی وطن، به مفهوم زادگاهی و بومی از وطن، بسیار توجه نشان می‌دهد و بسامد استفاده از نام و مکان جغرافیایی وطن اقلیمی بسیار زیاد است. اگرچه، در صورتی هم که اگر نامی از زادگاهش نبرد، به‌خوبی مشخص است که مقصود نویسنده متوجه از شرح وقایع اتفاق افتاده، خوزستان است.

*- مادر که دربه‌در نیست. بچه‌ها باش هستند. صابر هست و تازه تهران، خانه‌ی داداشم هست.

خالد سیگارش را پک می‌زند و می‌گوید

- هست اما . . . وقتی به پیرزن را از خانه‌ی خودش جدا کنی، از زندگی جداش کردی. حتی اگر تو بهشت هم بره احساس می‌کنه که همه چیزش را از دست داده (همان: ۱۲۹).

توصیفات نویسنده از زادگاهش از جمله عناصری است که جنبه‌های عاطفی این اثر را تقویت می‌کند. او با صحنه پردازی‌ها و شخصیت پردازی‌های قدرتمند، این جنبه عاطفی را به خوبی به مخاطب خود القا می‌کند. دل بستگی نویسنده به شهر و زادگاهش و حسرت دل‌تنگی‌هاش را برای آن دسته از خانواده‌هایی که جنگ باعث از هم پاشیدن خانواده‌هایشان و همچنین ترک شهر و دیارشان شد بسیار ملموس می‌کند. و اینجاست که وطن از اندازه بزرگ و ملی خارج می‌شود و در قالب خانه، محله و شهر زادگاه راوی می‌گیرد.

۳-۹- طرح اسوه‌ها و الگوهای تاریخ اسلام

در ادبیات پایداری ایران بارزترین اسطوره‌ها، نمادها و حوادث تاریخی دینی از واقعه‌ی عاشورا نشأت می‌گیرد. رمان زمین سوخته نیز از این قاعده مستثنی نیست. واقعه‌ی عاشورا و شخصیت‌های مذهبی وابسته به آن جزئی از اساطیر مطرح شده مذهبی، و یکی دیگر از عناصری هستند که جلوه‌های حماسی این اثر را تقویت می‌کند. در نگاه اول، برخی از مظاهر واقعه عاشورا مانند: شهیدان، ظلم دشمن و با نگاه دقیق‌تر حفظ ارزش‌های اخلاقی، عزت نفس، تن ندادن به ذلت، سربلندی و به طور کلی مقاومت ملت ایران را در برابر دشمن تا بن دندان مسلح، جوانمردی و آزادگی را نشان می‌دهد. توصیفات صحنه‌ها از گستردگی جنایت‌های دشمن در روز عاشورا به گونه‌ای است. که در درجه‌ی اول مظلومیت شهیدان ایرانی را همانند شهدای کربلا و سپس مقاومت و پایداری ملت ایران را همانند خاندان امام حسین(ع)، در برابر دشمن در ذهن متبادر می‌کند. هرچند بهره‌برداری نویسنده از این وقایع و عناصر مذهبی محدود است، اما باورمندی مذهبی نویسنده و پیوند محکم ایرانیان را با مذهب و اعتقادات شیعی، نشان می‌دهد.

*دیروز ظهرعاشورا، جسد پنجاه تن از مدافعان شهیدسوسنگرد را به اهواز آورده‌اند. شایع شده است که عراقی‌ها با سلاح شیمیایی و آتش‌زا حمله می‌کنند (همان، ۲۵۴).

شخصیت‌های مذهبی و تاریخی اسلام، در این رمان به دو دسته مثبت و منفی تقسیم می‌شوند.

۳-۹-۱- شخصیت‌های مثبت.

- یه گوسفند نذر ابوالفضل عباس کردم خواهر . . . خدا کنه زنده باشن (همان: ۱۰۸).

۳-۹-۲- شخصیت‌های منفی

*اسیران از حسینیه بیرون می‌زنند. همه‌ی مردم بلند می‌شود. به همدیگر زور می‌آورند تا خودشان را جلو بکشند.

-قیافه شو، با اون سببیلش عین شمر ذوالجوشنه!

- بی ناموسا!

- همینا بچه‌های ما را کشتن.

-چشاشون مته چشای یزیده (همان: ۱۰۲).

۳-۱۰- پیوند دین، مردم و ایران

اگرچه در نگاه اول شاید زمین سوخته را رمانی بدانیم که به ویرانگری‌ها و پیامدهای منفی جنگ توجه بیشتری نشان داده است، اما باید گفت بازتاب باورهای مذهبی، در کنار سایر مؤلفه‌های پایداری در این اثر نشانی از نوعی فرهنگ معنوی و جهان بینی مذهبی حاکم بر جامعه ایرانی را هم نشان می‌دهد. او با اشاره به اعتقادات مذهبی مردم پیوند محکم میان دین و ملت ایران را در جریان جنگ تحمیلی نشان می‌دهد. این اعتقادات مذهبی در کنار ارزش‌های ملی و انسانی ما و در جهت دفاع از تمامیت ارضی کشورمان بسیار ارزشمند است. عناصر مذهبی که در این اثر تبلور یافته، از باورها و عناصر مهم اعتقادی هستند که ریشه در فرهنگ ناب تشیع دارند.

۳-۱۰-۱- شعارها، نام عملیات‌ها، یا اسم گروه‌ها و گردان‌ها در جبهه

* گروه من بود. با گروه «حرّ» و گروه «مالک» و گروه «عباس» (همان: ۱۹۳).

۳-۱۰-۲- عناصر اعتقادی و مذهبی باورهای دینی

اعتقاد به قضا و قدر پررنگ‌ترین عنصر اعتقادی است که در این اثر مورد توجه نویسنده قرار گرفته است. آن‌چه به عنوان قضا و قدر در زمین سوخته بازتاب می‌یابد، به مفهوم داشتن روحیه منفعل و تسلیم در برابر دشمن نیست. بلکه ناشی از اعتقاد، توکل و اعتماد به خداوند است و هم سو با اندیشه‌ی مقاومت و جنگ علیه دشمن.

* - امیر سلیمان نمیترسی اینجا بی‌دفاع و بی‌پناه می‌شینی؟

- گر نگهدار من آنست که من می‌دانم / شیشه را در وسط سنگ نگه می‌دارد.

- درست البتّه! ... اما خوب خدا مسبب الأسبابه ... خودتم باید به فکر خودت باشی!

- خوب البتّه! ... اما چه کنم؟ ... یه عمر زحمت کشیدم ... (همان: ۱۸۹).

۳-۱۱- امید به آینده و پیروزی

طبیعی است که نویسنده در برخورد با حادثه مخرب و عظیمی مانند جنگ که تا به حال تجربه آن را نداشته، با دلهره ترس و اضطراب برخورد کند. از سوی دیگر با توجه به این که احمد محمود نویسنده‌ای آرمان‌گرا است و پیروزی در جنگ آرزوی اوست از این رو با اتکا به دلوری‌هایی مدافعان و رزمندگان به آینده‌ی جنگ خوش بین است..

* - خرمشهر سقوط کرده! ... یقین دارم!

اما خرمشهر هنوز سقوط نکرده است. هنوز بچه‌های پر تب و تاب خرمشهری، جوان‌های پر شور سیزده - چهارده ساله، به کمر خود نارنجک می‌بندد و قهرمانانه، خود را زیر تانک‌ها می‌اندازند و حماسه می‌آفرینند (همان: ۱۱۳).

در دوره‌ی نخست ادبیات دفاع مقدس، داستان‌هایی نوشته شدند که بعد تبلیغاتی‌شان بسیار گسترده بود و درباره‌ی آینده‌ی جنگ بسیار خوش‌بینانه، شعار زده و غیر قابل باور و حتی ماورائی عمل کردند. اما زمین سوخته اگرچه روایت تلخی از جنگ را بازگو می‌کند. اما با توجه به شواهد و واقعیت‌های جنگ به پیروزی تأکید دارد. و دیدگاه نویسنده واقعی و قابل پذیرش است

۳-۱۲- ستایش امام خمینی و پیروی از او

پس از انقلاب اسلامی و تغییر روند جریان‌های فکری و سیاسی و پر رنگ شدن عناصر اعتقادی و دینی، پذیرفتن یک رهبر مذهبی در نقش سیاسی (فرماندهی کل قوا)، برای نویسندگانی با خط مشی فکری پیش از انقلاب، اندکی ناسازگار جلوه می‌کرد. اما از آنجا که نویسنده متعهد به بازگو کردن واقعیت‌های اجتماعی است، به پذیرش و محبوبیت نقش رهبری مذهبی و سیاسی امام خمینی (ره) از جانب ملت ایران توجه می‌کند و بازتاب این مؤلفه در زمین سوخته با بنیان‌های فکری نویسنده در تضاد نیست. محمود با ادای احترام به مقام رهبری، امام خمینی (ره) را به عنوان رهبر انقلاب می‌پذیرد و به نقش سیاسی ایشان توجه بیشتری نشان می‌دهد.

* - نمیدونم چرا دلم می‌خواست با ئی نامرد همانطور که تا آخرین فشنگ جنگیده بود و تسلیم ناپذیر بود حالا هم به قامت به دشمن سر تا پا خشم و کینه بامون رو به رو بشه نه اینکه وقتی مثل موش به تله افتاد، یک‌هو چهره عوض کنه و دست به حقه‌بازی بزنه و زیر نام امام خودشو قایم کنه (همان: ۱۹۵).

۳-۱۳- ستایش آزادی و آزادی

اندیشه دفاع و پایداری در آثار احمد محمود از روحیه‌ی آزادی‌خواه او سرچشمه می‌گیرد در این میان جنگ، دیدگاه نویسنده را به آزادی متفاوت کرده است. آن‌جا که جنگ یک حادثه‌ی همه‌گیر است. در زمین سوخته آزادی و آزادی‌خواهی هم مفهومی فراگیرتر از سایر داستان‌هایش پیدا می‌کند و نویسنده در معنا و مفهوم آزادی عمیق‌تر عمل می‌کند و از آن امری مقدس می‌سازد و آزادی در پیوند با استقلال و در ضدیت با اسارت در چنگال دشمن، مفهومی پیدا می‌کند. تنها راه رسیدن به آزادی مقاومت، پایداری و جنگ با دشمن است.

در انتهای داستان راوی از برادرش نامه‌ای را دریافت می‌کند که به خوبی بیانگر دیدگاه نویسنده در خصوص آزادی است.
* «میدانی که نمی‌توانم غریبه را در سرزمین‌مان ببینم. می‌دانی که به استقلال مملکت و به آزادی چه طور فکر می‌کنم... این‌ها را خودت میدانی و گفتن هم ندارد» (همان: ۳۲۱).

مفهوم آزادی در هنگام جنگ بسیار بدیهی است. از این جهت زمین سوخته که حکایت مقاومت مردم اهواز است برای از دست ندادن آزادی است. جز در این مورد نمونه‌ی صریح دیگری ندارد.

اگرچه قرار گرفتن نویسنده در شرایطی چون جنگ بسیاری از مفاهیم آزادی را در درجه‌ی دوم قرار می‌دهد. اما این باعث نمی‌شود که نسبت به شرایط نامطلوب پیش آمده اعتراض نکند.

- هیچی!... می‌گن جنگ زده‌ها شهرو متورم کردن! ورمش کردن! بادش کردن! آخر دست اگر بگی بابا ما هم آدمیم، روزی برای خودمان کار داشتیم، حرمتی داشتیم، جا و مکانی داشتیم... زبانم لال، میشی ضد انقلاب!... من قربان همی گلوله توپ میرم، قربان همی خمسه خمسه... بهتر از اینه که بشم ضد انقلاب (همان: ۲۴۳).
در این نمونه احمد محمود به نبود آزادی بیان اعتراض می‌کند.

۳-۱۴- بهره‌گیری از اساطیر و چهره‌های حماسی شاهنامه و ایران باستان

در زمین سوخته نیز اساطیر یکی از مؤلفه‌هایی هستند که نویسنده با توجه به بینش واقعه‌گرای خود آن را مطرح می‌کند. از این رو اساطیر جنبه‌ی کاربردی پیدا می‌کنند نه آرایشی و زینتی. در این رمان نیز اهداف نویسنده مقدم‌اند بر هرگونه آرایش کلامی، اهدافی مانند تحریض به مقاومت و تحریک احساسات مخاطب برای مقاومت و دفاع در برابر دشمن، تحقیر و تهدید دشمن، تقویت حس ملی‌گرایانه و همچنین یادآوری و زنده نگه داشتن تاریخ و فرهنگ مان. اگرچه بهره‌گیری نویسنده از اساطیر ملی بسیار محدود است. اما آنچه همین اندک اشاره را بسیار بزرگ و ارزشمند جلوه می‌دهد، صحنه پردازی اوست. انتخاب زمان و مکان مناسب است. یعنی مزار شهدا و برای مراسم خاک سپاری باران، و شهدای دیگر. همچنین لحن رجزگونه و حماسی در کنار بهره‌گیری اساطیر فرصتی را فراهم می‌کند که او ضمن نشان دادن جنایت‌های ارتش عراق، با ایجاد تهییج در مخاطب و همچنین، برانگیختن حس غرور ملی، تسلیم ناپذیری و شکست ناپذیری ایرانیان را در تمام طول تاریخ گوشزد کند. و به این منظور از یکی از اشعار حمید عزیزی استفاده می‌کند.

*رگبار ضد هوایی زیر کلام اوج گیرنده‌ی محمد مکانیک خفه می‌شود.

«آما!.. آما، ما را چه باک که تهمینه‌های ما / سرشار از نطفه‌ی سهرابند».

«ما از سلاله‌ی فولادیم»

ناگهان همه‌ی تفنگ‌ها بالا می‌رود صدای محمد مکانیک زیر غریو پر خشم و تندر آسای انبوه مردم ناشنیده می‌ماند (همان: ۲۶۸).

۳-۱۵- توصیف فضای معنوی جبهه‌ها

در مواردی زبان نویسنده خشونت خود را از دست می‌دهد و به لطافت متمایل می‌شود. نویسنده به این شیوه مخاطب خود را دچار هیجان می‌کند و با توصیفات ادبی اما با لحنی حماسی از صحنه‌های نبرد در جبهه‌ها می‌گوید و حالت معنوی رزمندگان را توصیف می‌کند. اگرچه لحن حماسی است، اما بیان معنویت و عرفان بیشتر در کلام مخیل جلوه‌گر است. در این مورد نویسنده با توجه واقع‌گرایی و دور نشدن از حقیقت با زبان ادبی، رشادت رزمندگان را نشان می‌دهد. مانند توصیفات که از زبان یکی از شخصیت‌های فرعی داستان به نام باران از شرکت در جبهه و یکی از عملیات‌ها و شرح آن، روایت می‌کند.

* - بچه‌ها هجوم بردن یه گروهان را محاصره کردیم. سحر بود اما تاریکی می‌چربید. تیربار، صدای رگبارش بهمون جون می‌داد. گرم شده بودیم. داشتم پر می‌کشیدم. انگار از فولاد بودم. انگار که ... گلوله چی بگم؟ ... نقل و نباته! آدم تو همچی ماجراهائی اصلا عوض میشه. انگار که مرگ زبونه! انگار که آدم از مرگ بالاتره! انگار که از سرنوشت بالاتره! ... محاصرشون کردیم ... بچه‌ها یک هو پر کشیدن. یک هو مسلسل ترکید ... بچه‌ها، چی بگم؟ ... انگار حالیشون نبود. انگار عاشق بودن ... ! تنم لرزید ... صدا تو گلوم خفه شد ... بچه‌ها مثل چی بگم ... دوتاشون شهید شدن (همان: ۱۹۳).

۴- نتیجه‌گیری

زمین سوخته به عنوان اولین و یکی از ارزشمندترین رمان‌های جنگ تحمیلی هنوز نتوانسته در ادبیات دفاع مقدس به جایگاهی که در خور و شایسته‌ی آن است دست یابد. عواملی مانند نقدهای غرض‌ورزانه، از جانب منتقدانی که با آرا و عقاید احمد محمود موافق نبوده‌اند و پنهان و ناشناخته ماندن بسیاری از ابعاد این رمان، موجب انزوای هرچه بیشتر این اثر ادبی شده است. مؤلفه‌های پایداری به عنوان یک چهار چوب، به صورت علمی می‌تواند ملاکی باشد برای سنجش ارزشمند و مفید بودن یک اثر داستانی در حوزه‌ی ادبیات داستانی دفاع مقدس. بنابراین با تحلیل و بررسی مؤلفه‌های پایداری در زمین سوخته، در درجه‌ی اول وجوه پنهانی این اثر مشخص می‌شود. مانند جانب‌داری بسیار محکم نویسنده از انقلاب و بازتاب نقش کاربردی و مهم مؤلفه‌های مذهبی، مثل نقش اعتقادات و باورهای مذهبی و یا کارکردهای مفید عناصر مذهبی مانند مساجد و ... در جنگ، یا اطلاعات بسیاری از پشت‌پرده‌ها و ناگفته‌های جنگ که حتی، پس از بیست و هشت سال از اتمام جنگ یا منعکس نشده‌اند و یا بسیار کم به آن پرداخته شده است، مانند مشکلات معیشتی مردم، چگونگی آغاز جنگ و یا حتی اینکه در اوایل جنگ چه عواملی باعث شد مردم در مناطق مرزی بخصوص استان خوزستان با دستان خالی به دفاع از کشور بپردازند. شرح این دلوری‌ها از جمله مواردی هستند که به خوبی در این رمان منعکس شده‌اند. همچنین این رمان به علت زمینه‌های بسیار پررنگی که با مؤلفه‌های مشترک ادبیات پایداری دنیا دارد، می‌تواند در سطح ادبیات جنگ دنیا به خوبی مطرح شود و مورد استقبال و پذیرش جهانی قرار بگیرد. چراکه از یک سو بسیاری از دولت‌ها و ملت‌ها تجربه‌ی جنگ را داشته‌اند و از سوی دیگر این اثر محصول بینش واقع‌گرای نویسنده و هنر نویسندگی‌اش است. از این رو زمین سوخته برای بسیاری از کسانی که تجربه‌ی جنگ را داشته‌اند بسیار قابل درک و ملموس است. همچنین از آن‌جا که احمد محمود دستی در نوشتن فیلم‌نامه هم داشته است، تمام این رمان را مبتنی بر صحنه‌های جاندار ویژه‌ای نوشته، که قابلیت فراوانی را برای تبدیل شدن به فیلم‌نامه یا نمایش‌نامه دارد. در این صورت چنانچه مسئولین به انجام این کار اقدام نمایند، نقش مهمی را در جهت ترویج فرهنگ و ارزش‌های دفاع مقدس ایفا کرده‌اند.

منابع

۱. اردلانی، شمس‌الاحاجیه، ۱۳۹۱، شخصیت‌پردازی در رمان زمین سوخته، فصلنامه‌ی پژوهشی نقد ادبی و سبک‌شناسی، سال دوم، شماره‌ی ۷، صص ۵۶-۳۱.۲
۲. اختیاری‌زهرآ، واعظی، مراد علی، ۱۳۸۷، نقش مخاطب در تحول شعر مشروطه، مجله‌ی دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد (علمی - پژوهشی)، سال، شماره‌ی ۱۶۰، صص ۴۸-۲۵.

۳. حنیف؛ محمد، حنیف، محسن، ۱۳۸۲، کند و کاوی پیرامون ادبیات داستانی جنگ و دفاع مقدس، چاپ اول، تهران: بنیاد نشر و حفظ نشر و ارزش‌های دفاع مقدس
۴. حنیف، محمد، ۱۳۸۶، جنگ از سه دیدگاه، چاپ اول، تهران: بنیاد حفظ ارزش‌های دفاع مقدس انتشارات صریر
۵. دستغیب، عبدالعلی، نقد آثار احمد محمود، چاپ اول، تهران: نشر معین
۶. سنگری، محمدرضا، ۱۳۸۹، ادبیات دفاع مقدس، تهران: چاپ اول، بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس
۷. صنعتی، محمدحسین، ۱۳۸۹، آشنایی با ادبیات دفاع مقدس، تهران: چاپ اول، بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس.
۸. عسگری حسنلو، عسگر، ۱۳۹۴، جامعه‌شناسی رمان فارسی، چاپ دوم، تهران: انتشارات نگاه.
۹. فروغی جهرمی، محمد قاسم، مقوله‌ها و مقاله‌ها، ۱۳۸۹، تهران: چاپ اول، بنیاد حفظ نشر و ارزش‌های دفاع مقدس، جلد اول و دوم
۱۰. کافی، غلام‌رضا، ۱۳۸۹، شناخت ادبیات انقلاب اسلامی، تهران: چاپ اول، بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس
۱۱. مکارمی نیا، علی، بررسی شعر دفاع مقدس، ۱۳۹۱، تهران: چاپ اول، نشر باد
۱۲. میرصادقی؛ جمال، میرصادقی، میمنت، ۱۳۸۸، واژه‌نامه‌ی هنر داستان نویسی، چاپ دوم، تهران: انتشارات کتاب مهناز
۱۳. محمود (اعطا)، احمد، ۱۳۶۸، زمین سوخته، چاپ دوم، تهران: انتشارات معین